

Študija obravnava izvirno gradivo o simboliki vedskih metrumov v eni izmed redakcij vedske zbirke Jadžurvede, imenovani Taittirija sanhita (Taittirīya saṃhitā, ok. 600 pr. n. š.), v kateri so odlomki himen in žrtveni reki sproti pojasnjeni. Gradivo obsega čez 300 omemb, identifikacij in simbolizacij petnajstih vedskih metričnih oblik, kar priča o veliki pozornosti vedskih pesnikov in njihovih neposrednih razlagalcev do verzne oblike. Simbolne povezave dostikrat izhajajo iz oblikovnih značilnosti metrumov in segajo od predmetnega sveta in obredja do prostorskih, časovnih in religiozних predstav ter kažejo razvrstitev metrumov v vrednostni sistem. Najvišje mesto je dodeljeno metrumu gajatri, ki skupaj s trištubhom in z džagati predstavlja najvažnejšo skupino. Po zanimivi simboliki izstopajo še anuštubh, pankti in viradž, drugi metrumi pa le večajo raznolikost. Avtorica kritično pretresa dosedanje obravnave tega predmeta pri evropskih indologih 19. in 20. stoletja in jih dopolnjuje z interpretacijami V. S. Agrawala, ki v simboliki vedskih metrumov odkriva pomembne sestavine vedskega pogleda na svet prav do nazora o transcendentnem temelju ritma.

Vlasta Pacheiner-Klander

SIMBOLIKA VEDSKIH METRUMOV

Med mnogimi sestavinami, s katerimi najstarejša indijska poezija, zbrana v štirih vedskih zbirkah, že dve stoletji zbuja pozornost evropskih in v novejšem času tudi indijskih raziskovalcev, je zgradba njenih verzov. Poleg pesniške prakse v dokaj natančno ohranjenih temeljnih izvirnih besedilih so bila pri raziskovanju tega področja upoštevana tudi tako imenovana pomožna vedska besedila, razni sezname in priročniki, in tudi najstarejše indijske metrične obravnave. Tega gradiva ni malo, saj je bila metrika, ki jo označuje ista beseda čhandas (chandas n.) kot metrum, kmalu vključena v šest pomožnih vedskih disciplin, od katerih so bile kar štiri, poleg metrike še slovnica, fonetika in etimologija, zasnovane sprva z namenom, da bi vsaka s svojega stališča skrbele za čim zvestejše ohranjanje tekstne podlage vedskega obredja. Proti koncu vedske dobe sta to nalogo prerasli najprej slovnica s Paninijem (Pāṇini) in pozneje metrika s Pingalo (Piṅgala), tako da sta se področji obeh ved razširili na jezikovno in verzno analizo besedil v klasičnem sanskrtu.

Evropski indologi 19. in 20. st. so pri proučevanju vedske metrike že od vsega začetka upoštevali oba vidika, tako vedsko pesniško prakso kakor tudi najstarejše indijske teoretične obravnave. Zgodovina raziskovanja tega področja je seveda polna iskanj v najrazličnejših smereh, deloma s primernim upoštevanjem indijskih metričnih obravnav, deloma pa tudi z metodami in s termini, ki jih je pred evropsko indologijo razvila klasična filologija in od katerih so se nekateri izkazali za manj, drugi za bolj uporabne. Ker so se z metričnimi vprašanji spoprijemali skoraj vsi starejši evropski indologi, večina sicer obrobno ali v zvezi z drugimi problemi, je bibliografija krajših prispevkov in nekaterih daljših del o vedski metriki kar

obsežna, zlasti krajše omembe pa so razpršene in težko dostopne. Temu področju so se posvečali zlasti Weber,¹ Kühnau,² Oldenberg,³ Arnold,⁴ Belloni-Filippi,⁵ med Indijci prejšnjega časa A. Borooh,⁶ v sodobnosti pa A. Mukherji,⁷ R.S. Murty⁸ in A. Mitra.⁹ Tako se je s prispevki teh in drugih indologov sčasoma izoblikovala že dokaj jasna podoba vedске verzifikacije. Čeprav bo v tem članku v ospredju zanimanja en sam, in to zelo specifičen, vidik vedskega metričnega nazora, naj bodo čisto na kratko in le v glavnih potezah najprej predstavljene splošne ugotovitve o verzni podobi vedске poezije.

Vedski verz je silabičen, kar pomeni, da je določen le s številom zlogov, ne pa z njihovim razporedom glede na dolžino in kračino, čeprav je dolžina in kračina samoglasnikov opazna prozodična lastnost vedskega jezika. Sicer pozna vedski jezik poleg dolgih in kratkih samoglasnikov tudi muzikalni naglas, zaradi katerega se zlogi oziroma samoglasniki kot nosilci tega naglasa izgovarjajo v treh različnih višinah. Muzikalni naglas je dostikrat važen za ugotavljanje pomena, za zgradbo verza pa ne. Klasični sanskrt ga nima več. Pri nekaterih oblikah klasične sanskrske verzifikacije se je izgubil tudi silabični princip, tako da sodijo v kvantitativni verzni sistem. V večini klasičnih sanskrskih verzni oblik pa je poleg števila zlogov določena tudi zasedba večine metričnih mest z dolgimi ali s kratkimi zlogi, kar pa se ne ujema z dolžino ali s kračino samoglasnikov v teh zlogih, ker je zlog metrično dolg tudi takrat, ko sledi kratkemu samoglasniku več soglasnikov.

Zaradi pozneje tako izrazitega upoštevanja kvantitete zlogov so indologi že kmalu podvomili o izključno silabičnem značaju vedске poezije, ki naj bi bila tudi po tem, ne le po jezikovnih značilnostih, bližje poeziji v staroiranski *Avesti* kakor poznejšemu metričnemu razvoju na indijskih tleh. Da gre tu res za neprekinjen razvoj, opozarja tudi terminološka povezava nekaterih vedskih metričnih oblik s klasičnimi, ki pa imajo v skladu s celotnim metričnim razvojem pozneje drugačno zgradbo. Podrobnejša analiza je kmalu pokazala, da v osnovi silabični vedski verz zlasti v končnem delu vendarle pozna bolj ali manj stalne oblike zasedbe metričnih mest z dolgimi in s kratkimi zlogi, kar je že zgodaj opazila tudi indijska metrična teorija. To potezo pa je imela bolj za obrobno, tako da velja za temeljno sestavino vedskega verza zlog – akšara (akšara n. – 'neminljivo', 'nespremenljivo'). Najnovejše raziskave metrično rekonstruiranega teksta *Rgvede* pa so pokazale, da tudi po razporedu dolgih in kratkih zlogov obstaja v posameznih tipih verza določeno število temeljnih vzorcev glede na to, kateri manjši sestavni deli – skupine štirih zlogov – se v njih pojavljajo bolj ali manj pogosto.¹⁰

Števila zlogov kot temeljnega določila vedskega verza se sicer pesniška praksa ne drži povsod, tako da tudi teorija pozna verze z enim ali dvema zlogoma več ali manj, kakor je ustaljeno število v verzu določene metrične oblike. Poleg tega vplivajo na število zlogov glasovne spremembe ob stiku sosednjih besed, t.i. sandhi. Njihovo upoštevanje je pozneje v sanskrtu obvezno, v vedski poeziji pa se ravna po svobodnejših pravilih. Zaželeno število zlogov je mogoče

doseči z različnimi postopki pri branju, z razvezavo pozneje uvedene-
ga sandhija in celo s spreminjanjem dolgega samoglasnika v določene-
nem položaju v dva kratka. O teh vprašanih raziskovalci verjetno še
niso izrekli zadnje besede, saj se pojavljajo nova dela s tega področja,
npr. že prej navedena metrična rekonstrukcija *Rgvede* s teoretičnim
uvodom in z opombami.

Vedska poezija je ne glede na dokaj številne odstopne od glavnega
urejajočega načela, števila zlogov, in ne glede na nekatera odprta
vprašanja, npr. razlikovanje med verzi in prozo, že na prvi pogled
kakor tudi po podrobni analizi izrazito vezana beseda. V nji so raz-
poznavne številne oblike, ki so dobile imena že v tej poeziji sami in v
časovno neposredno sledečih teoretičnih obravnavah. Njena brez
težav opazna sestavina je kitica – rk (rk f.), ki obsega od enega do
sedmih verzov. Termin rk pa ni metrični pojem, ker kitico v določene-
nem metrumu navadno označuje kar oznaka za metrum, ampak po-
meni bolj recitiranje kot način prednašanja besedila, ki je značilen za
Rgvedo (*Rgveda* – [‘Sveto] znanje pesemskih kitic’), najpomembnej-
šo in najstarejšo vedsko pesniško zbirko, iz katere črpata besedila in
jih po svoje prirejata dve drugi zbirki: za petje je namenjena *Sama-
veda* (*Sāmaveda* – [‘Sveto] znanje napevov’), za mrmranje odlomkov
himen ob daritvah, spremljano z žrtvenimi reki, pa *Jadžurveda*
(*Yajurveda* – [‘Sveto] znanje žrtvenih rekov’). Več izvirnega gradiva,
ki sega tudi na področje magije, vsebuje *Atharvaveda* – ([‘Sveto]
znanje [svečenika ognja] atharvana’).

Kitice so določene bodisi po številu zlogov v celoti, bodisi po šte-
vilu zlogov njihovih manjših sestavin, verzov. Za ‘verz’ se uporab-
ljajo termini s podobnim izvirnim pomenom: pada n./(m.) – prvotno
‘noga’, ‘stopinja’ ali pāda m. – ‘noga’ ali pad m. – ‘noga’. Vse tri be-
sede so poleg drugih pomenov zaradi prevlade štiriverzne kitice v
staroindijskem pesništvu dobile tudi pomen ‘četrtna’ [kitice]. V tem
pomenu ustrezajo našemu terminu ‘verz’ in nikakor niso sinonimi za
termin ‘stopica’ antične metrike, ki ima podoben jezikovni izvor. Po
mnenju Van Nootena in Hollanda je prav pada temeljna metrična
enota.¹¹ V zloženih pridevnikih -pad kot zadnja sestavina zloženke
ustreza pridevniku ‘-verzni’.

Za temelj vedskega verznege sistema velja sedem oblik, pri katerih
obseg kitice raste od oblike do oblike za štiri zloge:

gajatri (gāyatrī f.)	24 zl.	(4 x 6)	3 + 8 + 8
ušnih (uṣṇīh f.)	28 zl.	(4 x 7)	8 + 8 + 12
anuštubh (anuṣṭubh f.)	32 zl.	4 x 8	
brhati (br̥hātī f.)	36 zl.	(4 x 9)	8 + 8 + 12 + 8
pankti (pañkti f.)	40 zl.	(4 x 10)	5 x 8 ali 8 + 8 + 12 + 12
trištubh (triṣṭubh f.)	44 zl.	4 x 11	
džagati (jagatī f.)	48 zl.	4 x 12	

Iz preglednice je vidno, da osnovna rast kitice po štiri zloge v štiri-
rih od sedmih oblik v praksi ni potrjena s členitvijo na enake ustrezno
dolge verze, zato je na naši preglednici taka členitev tam, kjer je zgolj

teoretična podlaga metrumov, navedena v oklepaju. Besedila pri takih oblikah uporabljajo verze dveh dolžin po 8 in 12 zlogov: očitno sta ti dve dolžini metrično in jezikovno – poleg dolžin 11 zlogov za trištubh in 10 zlogov za viradž – bolj ustrezni od drugih možnosti. Tudi kitice s tako členitvijo morajo seveda dati ustrezno vsoto zlogov, ko so verzi združeni v kitico. Bolj pogostne variante takih kombinacij označujejo nekateri izmed naslednjih – včasih še ne čisto ustaljenih – terminov:

kakubh f.	8 + 12 + 8
satobrhatai (satobrhatai f.)	12 + 8 + 12 + 8
šakvari (šakvari f.)	7 x 8 ali 1 gajatri + 1 trištubh
viradž (virāḥ f.)	kombinacije 10-zložnih verzov
atičchandasa (aticchandasa n.) ¹²	kitice nad 48 zlogov

Najdaljša kitica naj bi merila 104 zloge. Staroindijska teorija pozna sicer tudi krajše verze (1 – 5 zlogov). Kot verze obravnava tudi prozne žrtvene izreke, ki so ponekod vključeni v pretežno pesniške vedske zbirke, ker ima vedska besedila kot večno in sveto izročilo tudi po obliki za bolj privzdignjena.

Vedska besedila pa do metrumov izražajo še eno, prav posebno stališče: pripisujejo jim simbolno vrednost. Ta vidik v delu evropskih indologov, ki so bili pretežno usmerjeni k iskanju in obdelavi stvarnih podatkov, iz katerih so skušali zgraditi logične sisteme, sicer ni ostal neopažen, vendar so imeli zanj zdaj več, zdaj manj razumevanja.

Razveseljivo je, da je imel zanj veliko posluha že Albrecht Weber, eden prvih evropskih indologov, ki so se v večji meri ukvarjali s specifično metričnimi vprašanji. V prvi izmed dveh študij o indijski metriki iz l. 1863, posvečeni vedskim metričnim navedbam,¹³ je na podlagi preglednega organiziranega obsežnega gradiva iz vedskih pesniških in obrednih besedil prikazal tudi simbolni aspekt vedskega metričnega nazora, čeprav ga ne označuje s tem imenom. Navaja veliko 'identifikacij' – ta termin uporablja poleg oznake 'povezava' ipd. – metrumov z božanstvi, obrednimi sestavinami, s stanovi, z nebesnimi smermi itd. Pri tem sicer išče racionalno podlago posameznih navedb, npr. v številu zlogov verza ali kitice, v nazivu za posamezen metrum ali v njegovem mestu v vedskem metričnem sistemu. Hkrati pa se zaveda, da se s tem vedskega metričnega nazora ne da pojasniti do kraja, in ga to ne moti.

Zato je presenetljivo, da čez dobri dve desetletji srečamo popolnoma drugačno stališče pri nekem drugem, prav tako dobro informiranem nemškem indologu. Leopold Schroeder je vedsko pojmovanje metrumov zelo podrobno poznal zlasti iz *Jadžurvede*. Miselnost te zbirke pa mu je ostala tuja, čeprav v svojem obsežnem delu, petdesetih predavanjih o indijski književnosti in kulturi,¹⁴ namenja obravnavi tega dela kar precej prostora. Njegova podrobna predstavitev je zasnovana na temeljitom poznavanju in citatih ene izmed variant *Jadžurvede*, *Maitrajani sanhite* (*Maitrāyaṇi Saṃhitā*), ki jo je malo prej sam pripravil za tisk. Schroeder poudarja, da se mu to delo zdi zanimivo bolj kulturnozgodovinsko kakor literarno ali filozofsko.

Glavna vsebina *Jadžurve* so namreč opisi kompliciranih žrtvenih obredov, prav z obredjem pa so si po njegovem duhovniki prisvojili oblast nad drugimi sloji in celo bogovi. Moč in pomen žrtve se mu zdita tu prignana do skrajnosti, s tem pa se evropski duh ne more sprijazniti, saj ne vidi smisla žrtve, če je vse žrtvovano vsemu. Kot posebnost miselnega sveta *Jadžurve* navaja simbolična tolmačenja različnih sestavin obredov. Od simbolizacij – Schroeder večkrat uporablja ta termin – pa je le korak do identifikacij, ki jih je celo več, in včasih je oboje težko ločiti. Tudi stvarne podlage takih povezav večinoma ni mogoče videti, saj se ista stvar lahko identificira z različnimi predmeti. Schroeder si ta pojav razlaga z usmerjenostjo indijskega duha v panteizem.

Med temi simbolizacijami in identifikacijami imajo vidno vlogo metrumi. Prav ob nekaterih omembah metrumov pa izreka Schroeder najostrejšo kritiko *Jadžurve*: tak način mišljenja se mu zdi podoben izražanju duševnih bolnikov,¹⁵ identifikacija zemlje z gajatri, ozračja s trištubhom, neba z džagati in nebesnih strani z anuštubhom se mu zdi absurdna.¹⁶

O *Brahmanah*, ki so glede identifikacij blizu *Jadžurvedi*, je podobno rekel Max Müller, da jih je treba treba proučevati kot "blebetanje idiotov in besnenje norcev", kakor navaja Glasenapp, ki ima do njih seveda drugačen odnos, ker se zaveda, da gre tu za logiko, ki se razlikuje od naše.¹⁷ Že Oldenberg, ki ga prav tako navaja Glasenapp, vidi v *Brahmanah* "predznanstveno znanost" in prizadevanje, da bi "premagali kaos".¹⁸ A. B. Keith pa je identifikacije spet odklanjal kot čisto fantazijo.¹⁹ Šele v najnovejšem času so se raziskovalci začeli ukvarjati brez predsodkov s to vedsko posebnostjo mišljenja in izražanja. Tako precej identifikacij tudi v zvezi z metričnimi oblikami navaja Jan Gonda v svoji knjigi o vedski književnosti.²⁰

Posebno pozornost je takemu odnosu do verznihih oblik posvetil nemški indolog Klaus Mylius, ki je kot pomemben sestavni del poznavske simbolne interpretacije sveta v posebni študiji *Identifikacije metrumov v rgvedski književnosti*²¹ opisal 442 identifikacij 15 vedskih metrumov z vedskimi božanstvi, deli obredja, družbenimi sloji, s človekom, z živalmi in rudninami, zemljepisnimi in astronomskimi pojmi in drugim. Gradivo je črpal iz pesmi v *Rgvedi* in iz tistih *Brahman*, ki so nastale kot razlaga osnovnega besedila *Rgvede*. Po njegovih dognanjih je prav obdobje *Brahman*, ki neposredno sledi ureditvi štirih zbirk in je hkrati obdobje največjega razcveta daritvenih obredov, posebno bogato s simbolnimi tolmačenji izhodiščnih vedskih tekstov, že v naslednjem obdobju pa ta skoraj popolnoma izginejo, ker se indijska misel v *Upanišadah* usmeri k bolj filozofskim razlagam. Večji deli analiziranih *Brahman*, ki ne vsebujejo simboličnih povezav metrumov z drugimi pojmi, so zato po njegovem mnenju poznejši dodatki.

Mylius je svoje izsledke prikazal na preglednicah, ki jih seveda tu ni mogoče v celoti povzeti, in jih sam pospremil z zanimivimi ugotovitvami. Uvedel pa jih je s trditvijo, da so povezave metrumov posebno razvejene in da je veliko spoštovanje do metrumov staroindijska posebnost.

V analiziranih besedilih se v skupini treh metrumov najpogosteje pojavljajo gajatri, trištubh in džagati; če skupina obsega štiri metrume, se jim pridruži še anuštubh. Najpogostejše so omembe trištubha (108), sledijo jim omembe gajatri (64), na tretjem mestu pa je džagati (55). Za njo se uvrščajo pankti (48), viradž (47) in anuštubh (41). Še manjkrat so omenjeni brhati (27), atiččandas (21) in ušnih (12), posamezne omembe drugih metrumov pa za podobo identifikacij niso pomembne.

Čeprav besedila, ki jih je analiziral Mylius, povezujejo metrume z različnimi stvarmi, pa nekatere identifikacije prevladujejo in ustvarjajo za posamezne metrume značilno podobo. Gajatri kot najmanjši metrum je pri naštevanjih na prvem mestu. Omenja se v zvezi s predmeti luči, z Agnijem, z brahmani kot duhovno elito, z zlatom in s pomladjo. Trištubh je povezan s predmeti moči, med bogovi z Indro, med družbenimi skupinami s kšatrijsko, tj. vojaško-vladarsko, in z junaštvom. Džagati je v skupini treh metrumov naštet kot zadnja, ker je med sedmimi temeljnimi vedskimi metrumi najdaljša. Ker ima največje število zlogov, je povezana s številnostjo in z obiljem: med bogovi so to "Vsi bogovi", med zemeljskimi stvarmi pa skupina poljedelcev in rokodelcev in živina. Najznačilnejša povezava metruma pankti je daritev. Viradž je najpogosteje povezan s hrano. Za anuštubh je najznačilnejša identifikacija z Vač, boginjo govora. Brhati se – verjetno zaradi besedne podobnosti – povezuje z bogom molitve Brhaspatijem. Dolgi metrumi z nazivom atiččandas so povezani s Pradžapatijem, ki sodi med poznejša vedska božanstva. Metrum ušnih pa je postavljen v zvezo s Savitrjem kot spodbujajočim vidikom božanstva Sonca.

Na podlagi svoje analize Mylius na koncu zavrača domnevo, da so identifikacije izraz primitivnega mišljenja, in s tem, ne da bi to posebej omenil, verjetno polemizira s Schroederjevim mnenjem, objavljenim osemdeset let pred njegovo študijo prav tako v Leipzigu, ali pa z Maxom Müllerjem. Bolj mu je všeč ideja o "predznanstveni znanosti". Mylius v identifikacijah pogosto opaža željo po sistematizaciji objektivne resničnosti: to metodo pozna tudi moderna znanost. Ker pa je po njegovem vrednost identifikacij odvisna od ugotovitev objektivnih odnosov, ti pa so pri identifikacijah metrumov le nakazani, opaža neskladje med stopnjo sistematike identifikacij in njihovo objektivno vsebino. "To pa je odsev fikcije, ki je vsebina celotnega brahmanskega sistema obrednega žrtvovanja," pravi, ker naj bi bila študija objavljena v Leipzigu leta 1968 in mora biti glede na kočljivo temo še posebej poudarjeno, da je v skladu z uradno marksistično ideologijo. Tako svojo obravnavo končuje z ugotovitvijo: "Prizadevanju po spoznanju so bile postavljene družbeno določene meje."

Gotovo nihče ne more zanikati, da pripisovanje simbolne vrednosti vedskim metrumom izhaja iz vedskega svetovnega nazora, v katerem ima središčno mesto prav pojmovanje daritve. To dejstvo, vendar brez Myliusovega ali celo Schroederjevega negativnega vrednotenja, upoštevajo indijski avtorji, ki se kdaj pa kdaj lotevajo te teme, npr. Siddheshwar Varma v referatu *Vedsko pojmovanje metrumov*²² ali pa

Sukumari Bhattacharji na več mestih svoje knjige *Književnost vedске dobe*.²³

Posebno pomembno mesto pa mu odmerja V. S. Agrawala, ki v svojih treh knjigah iz zgodnjih šestdesetih let *Iskre vedskega ognja, Vedska predavanja in Videnje v dolgi temi*²⁴ ob interpretacijah simbolov vedske religije večkrat govori tudi o simbolnosti nekaterih vedskih metrumov. Da je tako stališče upravičeno, bom skušala dokazati z Agrawalovimi interpretacijami, ki jih bom uporabila za razlago nekaterih Myliusovih in svojih ugotovitev.

Na pogostne omembe metrumov med vedskih obredjem lahko postanemo pozorni tudi ob branju obsežne publikacije *Agni*,²⁵ v kateri Frits Staal najprej popisuje, potem pa skupaj z drugimi avtorji analizira posebej zanj pripravljeno izvedbo zahtevnega in danes redko izvajanega vedskega obreda agničajana (agnicayana). Pri tem obredu je glavna sestavina zidanje žrtvenika v obliki ptiča za božanstvo ognja Agnija, opisi vseh dogajanj in daritev med tem dvanajst dni trajajočim obredom pa slonijo na tradiciji, ki izhaja iz vedske zbirke *Jadžurvede*. Frits Staal citira njeno besedilo tako, kakor ga je ohranila *Taittirija sanhita (Taittirīya saṃhitā)*.

Mylius, ki se je zaradi obsežnosti gradiva omejil na rgvedsko tradicijo, jađžurvedske tradicije ni vključil v svojo raziskavo, izrazil pa je upanje, da bo kdo uporabil tudi te vire. Dejansko pa je prav *Taittirija sanhita* svoj čas v precejšnji meri uporabil že Weber: v začetnih poglavjih svoje študije o vedskih metričnih navedbah ima okrog sto citatov iz štiridesetih odstavkov tega dela, ki ga je pozneje tudi izdal. Myliusu se Webrova obravnava prav po krivem ne zdi dovolj sistematična. Kljub temu se mi je zdelo zanimivo s tega stališča na novo pregledati *Taittirija sanhita* (v nadaljnjem besedilu TS). Pri tem sem si pomagala s Keithovim prevodom,²⁶ preverila citirana mesta v originalu²⁷ in v resnici opazila nekaj mest, ki jih Weber ni upošteval, nisem pa mogla preveriti, ali so v njegovi izdaji originala.

TS je prav tako kakor *Maitrajani sanhita*, ki jo je predvsem citiral Schroeder, ena izmed štirih redakcij t. i. *Črne Jađžurvede*. Pridevek 'črna' pomeni samo to, da je verzni del v tej redakciji prepleten z razlagami, kakršne najdemo v *Brahmanah*. Po tem se razlikuje od t. i. *Bele Jađžurvede*, ki vsebuje le pesemske odlomke in žrtvene reke brez razlag. Sodi nekako v srednjo vedsko dobo – Keith jo v uvodu v svoj prevod postavlja v čas ok. l. 600 pr. n. š., – vsebuje pa seveda v citatih starejše odlomke. Je torej mlajša od *Rgvede*, ki velja za najstarejšo in temeljno vedsko pesniško zbirko in jo postavljajo v čas ok. l. 1000 pr. n. š. Domnevajo, da je *Jađžurveda* nastala v času, ko so nosilci vedske kulture prišli s severozahoda do sredine severne Indije in so prehajali od živinoreje k poljedelstvu. Kaže bolj izrazito socialno delitev, kralji v mestih imajo večjo moč, duhovno življenje obvladuje duhovščina. V središču pozornosti je daritev ali žrtev v najrazličnejših oblikah. Obredov je zelo veliko: hišni gospodar mora vsak dan darovati v ogenj na hišnem oltarju, poleg tega pa so predpisane še daritve ob ščipu in mlaju, ob menjavi letnih časov, ob raznih pomembnih dogodkih v človekovem življenju in za prednike. Še bolj zahtevne so

daritve ob posvetitvi kralja. Pri tako kompliciranih obredih, kakor je postavljanje žrtvenika bogu ognja Agniju, je udeleženi več duhovnikov s številnimi pomočniki. Obredi lahko trajajo več kot leto dni, že prej pa je treba zanje pripraviti posodje, zemljišče in daritvene živali ali tekočine. Vsako dejanje pri daritvi je spremljano z izreki v prozi ali verzih. Za razlago v TS veljajo enake ugotovitve kakor za *Brahmane*, ki so posvečene prav mistiki žrtve. Žrtev je za vedskega človeka srce kozmosa in temelj vsega obstoja. Zato je določena in opisana vsaka podrobnost darovanja kot skrajno pomembnega dejanja.

TS je razdeljena na 7 knjig (khaṇḍa m./n. - 'del'), te se delijo na 44 poglavij (praśna m. - 'vprašanje'), 651 odstavkov (anuvāka m. - 'ponovitev') in 2198 še krajših enot. Za oznako citatov iz TS je v nadaljnjem besedilu v okroglem oklepaju brez oznake TS navedena rimska številka za knjigo in dve arabski številki za poglavje in odstavek. V teh treh številkah se ujemata tudi Keithov prevod in izdaja originala, ki mi je bila na razpolago, naprej pa se razhajata. Kratka dopolnila ali pojasnila citatov pa so v oglatem oklepaju.

Čeprav je gradivo za pričujočo raziskavo podobno in v glavnem iz iste dobe kakor Myliusovo, se dajo njeni rezultati primerjati z Myliusovimi le v nekaterih najbolj bistvenih ugotovitvah, ker niso obdelani po docela enaki metodi. Narejeni so na podlagi manj obsežnega gradiva: upoštevanih je 320 omemb metrumov, ki jih najdemo v 116 odstavkih TS. Nekateri ponovitve in primerjave s tehničnimi podrobnostmi daritvenega obreda niso upoštewane, manj znani metrični termini so lahko ostali prezrti. Zato je treba številčne podatke, ki jih navajam, imeti za približno oceno, na njihovi podlagi tudi ne morem izdelati natančnih tabel.

Tudi moja metodološka izhodišča se razlikujejo od Myliusovih. Ni potrebno posebej poudarjati, da se mi zdi nesmiselno ugotavljati skladnost identifikacij metrumov z objektivno resničnostjo. To se mi zdi celo nemogoče: kako naj s tega stališča presojava npr. upravičenost enačenja gajatri s sijajem, z Agnijem in z brahmani? Pri taki raziskavi se mi zdi pomembnejše to, koliko nam razkriva odnos do pesniške oblike v določeni dobi in povezanost tega odnosa s celotnim pogledom na življenje.

Zato se mi zdi pomembno tudi to, kako so povezave metrumov z drugimi predmeti ali pojmi izražene. Že Schroeder in za njim Mylius uporabljata za oznako takih povezav dva termina: 'identifikacija' in 'simbolizacija', pri Webu pa srečamo tudi 'povezavo'. Pri tem je za 'identifikacijo' jasno, da mora biti izražena kot trditev, v kateri je metrum izenačen z nečim drugim, 'simbolizacija' pa verjetno pomeni druge načine izražanja teh povezav. Prav ta kategorija pa v konkretnih formulacijah razkriva zelo številne možnosti izražanja teh odnosov. Dale bi se seveda ponazoriti s formulami, vendar se mi zdi važnejše, da ob opisih glavnih načinov navedem nekaj zgledov, ki naj posredujejo duha vedskega odnosa do metrumov.

Za najpreprostejšo možnost moramo imeti omembo. V naslednjem zgledu opozarjata na funkcijo metruma sobesedilo in situacija, ko je ob daritvi konja rečeno:

“Naj te zbodejo z iglami gajatri, trištubh, džagati, anuštubh, pankti, brhati, ušnih, kakubh.” (V.2.11a)

Povezava med metrumom in drugimi stvarmi je lahko izražena samo s sopostavljanjem, pri čemer je treba utemeljitev ali razlog odnosa med posameznimi členi šele domisliti v skladu s predstavnim svetom vedskega človeka:

“Žrtev je peterna, človek je peteren.

Jadžje in anuvakje [spevi pred daritvijo in po nji] so v pankti metrumu.” (I.5.2)

Učinek takega odlomka je lahko podkrepjen s podobnim besedilom, ki zahteva enak miselni postopek. Tako besedilu iz prejšnjega zglada kmalu sledi naslednji paralelizem:

“Hvalnica ima sto zlogov,
človek živi sto let in ima sto moči.” (I.5.2)

S takim sopostavljanjem so izražene tudi povezave metrumov z božanstvi:

“Z Agnijem zmagujem, z metrumom gajatri poteptam sovražnike, z Indro zmagujem, z metrumom trištubh poteptam sovražnike, z vsemi bogovi zmagujem, z metrumom džagati poteptam sovražnike.” (III.5.3)

Zveze metrumov z božanstvi so seveda izražene tudi eksplicitno. Ob obrednem prižiganju ognja je tako rečeno:

“Bodi rojen z metrumom gajatri, [pravi in] ga [tj. ogenj] naredi z metrumom; recitira gajatri kitice; Agni ima gajatri za svoj metrum; združi ga z njegovim metrumom.” (VI.3.5)

V smislu prepletajočih se funkcij vedskih božanstev so večkrat ob posameznem metrumu postavljena različna božanstva:

“Tebe pijem, bog Soma, ki imaš Vasuje za četo, ki pripadaš prvemu stiskanju [obredne pijače some], ki imaš gajatri, ki te pije Indra,
tebe pijem, bog Soma, ki imaš Rudre za četo, ki pripadaš pol-dnevniemu stiskanju, ki imaš trištubh, ki te pije Indra,
tebe pijem, bog Soma, ki imaš Aditje za četo, ki pripadaš tretjemu stiskanju, ki imaš džagati, ki te pije Indra.” (III.2.5)

Metrumi so pogosto postavljeni v zvezo s pripomočki pri darovanju, take zveze pa so lahko posebej utemeljene:

“Agni je zezan z gajatri, ki ima osem zlogov, zato je treba darovati na osmih skledicah, ne na petih skledicah – s tem bi se odrezal od metruma.” (III.5.4)

Včasih je razložena simbolika obrednega dejanja, ne da bi bila omenjena božanstva:

“Vsa zemlja je oltar, za daritev pa [je] odmerijo toliko, kolikor [je] potrebujejo. Odmerijo [jo] po desetnicah – viradž ima deset zlogov, viradž je hrana. Z viradžem dobi [žrtvujoči] hrano.” (VI.2.4)

Metrumi se povezujejo celo z vesoljem:

“Z Višnujem na čelu so bogovi končno dobili svetove z metrumi. Zemlja je povezana z gajatri, ozračje s trištubhom, nebo z džagati, nebesne smeri z anuštubhom.” (V.2.1)

Metrumi so lahko prikazani kot pripomoček:

“[Kotli] so vpregli gajatri, trištubh, džagati, anuštubh [...] in prinesli nebesa.” (IV.3.11d)

Včasih so metrumi deificirani ali personificirani:

“Gajatri zanosi s tem, kar se prelije pri daritvi, in daruje potomstvo in živino darovalcu.” (II.6.1)

Nekaj je tudi zelo zgoščenih zgodb, v katerih nastopajo metrumi:

“Metrumi so tekmovali za živino. Brhati jo je dobila. Zato je živina povezana z brhati.” (V.3.2)

Zgodbe in njihove povezave z obredi in metrumi so včasih bolj izdelane:

“Zemlja je bila lačna; videla je viradž, použila ga je in dobila hrano, rastline, drevesa, potomce, živino; s tem je zrastle in postala zmagovita in močna.

Tisti, ki to vedo, opravijo to [daritev tridesetih noči], použijejo viradž in dobijo hrano, zrastejo do veličine s potomstvom in z živino in postanejo zmagoviti in močni.” (VII.4.3)

Na številnih mestih – blizu 30 jih je – so metrumi omenjeni na splošno. Splošna omemba je lahko tik prej ali takoj pozneje konkretizirana z navedbo ene ali več ustaljenih metričnih oblik kakor npr. v dveh že navedenih zgledih (V.2.1, V.3.2). Včasih je množinska omemba metrumov kot nekakšen uvod ali povzetek, bolj poudarjene so posebne oblike. Marsikje pa tudi v takih odlomkih – tako kakor v izjavah o metrumih na splošno brez omemb posameznih metrumov – odkrijemo zanimiva pričevanja o metrični zavesti vedskega človeka.

Tako prav v njih najdemo nedvomne dokaze za to, da je bila vedskim vidcem metrična raznolikost zaželena. Zdela se jim je namreč tudi obredno upravičena, kakor razberemo iz navodila, ki sledi naštevanju posameznih metrumov in njihovih simboličnih pomenov in ki pravi, da je treba za človeka, ki veliko daruje, pri daritvah uporabljati vse metrume, kajti “tisti, ki veliko daruje, si pridobi vse metrume. Ponavljati mora neskončno, da bi si pridobil neskončno” (II.5.10). Potreba po raznolikosti metrumov je utemeljena – čeprav drugače – tudi pri obredu polaganja posebne skupine opek, ki se imenujejo ‘opeke metrumov’, med postavljanjem Agnijevega žrtvenika:

“Položi opeke metrumov, metrumi so živina, dobi živino, dobro stvar bogov [...]

položi različne metrume:

brhati, ušnih, pankti, akšarapankti;

živina je različna, dobi različno živino;

v hiši tistega, za kogar so položene, je videti različnost.”

(V.3.8, podobno VI.4.3)

Krajše je to povedano na drugem mestu, vendar je pospremljeno še z drugo simboliko obrednega postavljanja žrtvenika v obliki ptiča Agniju:

“Kdor želi nebo, naj zida v obliki sokola: sokol je najboljši letalec med ptiči.

[Darovalec] postane sokol in leti v svet neba.” (V.4.11)

Povezava med metrično raznolikostjo in popolnostjo je izražena tudi ob žrtvovanju konja v zahtevi, da mora biti spremno besedilo v več metrumih, da je konj popoln (V.4.12).

Metrumi kot kolektivna celota nastopajo – tako kakor nekateri posamezni metrumi – kot junaki v kratkih in zelo zgoščenih zgodbah. Ena izmed njih pripoveduje, da so metrumi nekoč zbežali od bogov in niso hoteli nositi daritev k bogovom, češ da jih sami niso deležni. Zato je daritev razdeljena na štiri dele, da imajo svoj delež tudi metrumi, ki potem zadovoljni nesejo daritev k bogovom (II.6.3, podobno V.1.1).

Ena izmed teh zgodb se ukvarja z indijsko etimološko razlago besede čhandas za metrum iz glagola čhad (chad) – ‘varovati’, ki pa je vsi sodobni jezikoslovci ne podpirajo:

“Pradžapati je zgradil [oltar] za ogenj;
bil je ostrorob, zato se bogovi niso približali;
potem so se oblekli v metrume in se približali,
zato imajo metrumi svoje ime.

Metrumi so sveta moč [...]

Ko se [duhovnik] obleče v metrume in približa ognju,
prepreči, da bi se poškodoval.” (V.6.6)

Dostikrat je omemba metrumov povezana s sestavinami daritve. Tako se kot refren ponavlja trditev “Krava je sok metrumov” ob navodilih, kakšno kravo mora darovalec žrtvovati različnim božanstvom, da mu ta “sok” prinese različne nagrade (II.1.7). Podobno pojasnjuje zvezo med daritveno živaljo in metrumi naslednji odlomek:

“Metrumi tistega, ki je daroval, so izčrpani.

Krava je sok metrumov. Ko daruje kravo Mitri in Varuni,
spet razveseli metrume in prežene utrujenost,
metrumom da sok.” (VI.6.7)

Metrumi so pomembna sestavina daritve ali celo njen rezultat: “kdor prvi opravi daritev, dobi metrume [drugih]” (VII.5.5); morda ima enak pomen nekoliko nejasna trditev, da žrtvujoči “z metrumi dobi metrume” (III.1.7).

Razmerje med božanstvi in metrumi kot celoto seveda ni zmeraj enako opisano.

Včasih se zdi, da so bogovi odvisni od metrumov, npr. v zgodbi, ki pripoveduje, da je Pradžapati ustvaril bogove, demone, daritev in metrume. Daritev je odšla k demonom in metrumi za njo. Bogovi so se pritožili in Pradžapati je vzel moč metrumom. Metrumi so šli k bogovom, daritev jim je sledila in bogovi so uspevali, demoni pa so bili premagani (III.3.7).

Na nekem mestu so metrumi razglašeni za "manjše bogove"; ti niso naklonjeni človeku, ki je dolgo bolan ali ni uspešen pri daritvah in ni moder; z metrumi pa spet dobi zdravje (III.4.9).

Drugje se zdijo metrumi vendarle nekako podrejeni božanstvom: tako je izrecno povedano, da je npr. ob nakupu [opojne daritvene pijače] some z deleži določenih metrumov vzpostavljeno "gospostvo Some v kraljestvu metrumov" (III.1.2). Metrumi so omenjeni tudi kot "spremstvo kralja Some" (VI.2.1).

Metrumi kot celota so največkrat postavljeni v zvezo z Agnijem. Ob netenju ognja je rečeno, da dobijo Agnija iz njegove maternice z metrumi (II.2.4). V odlomku, ki opisuje Agnija kot ptiča, so metrumi omenjeni kot Agniji ude (IV.1.10), ali drugod kot "Agnijevo ljubo telo" (V.1.5, podobno V.2.1 in V.2.4). Na enem mestu je prav ob Agniju z metrumi povezana predstava "mere" (II.3.10 d). Povezavo metrumov z Agnijem izpoveduje tudi naslednji odlomek:

"Zakaj se pri postavljanju oltarja za ogenj uporabljata glina in voda, če se imenuje ogenj?
Ker se gradi z metrumi, metrumi so ogenj." (V.7.9)

Drug odlomek povezuje metrume z Višnujem in njegovim prodiranjem v prostor: "Z Višnujem na čelu so bogovi dobili svetove z metrumi [...]" (V.2.1) Metrumi so tu in nekoliko pozneje prikazani kot nekakšen pripomoček bogov in seveda človeka: "Z metrumi so šli bogovi v nebeški svet, [...] z metrumi gre darovalec v nebesa" (V.2.3).

Metrumi so postavljeni tudi v zvezo z vidci (IV.3.11). Na enem mestu je omenjena očiščevalna moč metrumov (VI.1.1).

Številne in mnogostranske povezave metrumov s stvarmi ali pojmi, ki označujejo vedskemu človeku ljube in zaželene stvari, torej očitno govorijo o tem, kako zelo so bili cenjeni metrumi v vedskem času, kakor sta ugotovila že Mylius in Varma.

Iz nekaterih mest pa lahko sklepamo, da so bile znotraj vedskega metričnega sistema vendarle možne tudi majhne razlike. Seveda ne gre za globlja razhajanja v metričnih vprašanjih, zdi se le, da so bili avtorjem nekaterih besedil določeni metrumi – morda prav zaradi simbolne vrednosti, ki so jim jo pripisovali – bolj pri srcu kot drugi. Med temi posebej cenjenimi metrumi je le eden – džagati – z večjim številom omemb, drugi imajo srednje ali manjše število omemb: viradž, anuštubh, brhati in atiččandas, zadnji si je izjemni položaj zaslužil verjetno zato, ker je najdaljši. Naj navedem nekaj takih izjav privrženecv posameznih metrumov:

"najprej uporabijo džagati in metrumi izhajajo iz džagati"
(VII.5.4)

"viradž je luč metrumov" (V.3.2, VII.1.1)

"anuštubh so vsi metrumi" (V.1.3, V.1.5.)

"anuštubh je najvišji metrum" (V.4.12)

"brhati vlada metrumom" (V.3.2)

"postavi ga z metrumi, z atiččandasom kot zadnjim, atiččandas je najvišji" (V.2.2)

"atiččandas so vsi metrumi, atiččandas je najvišji metrum" (V.3.8, VI.1.9)

Razhajanja opazimo tudi glede števila posameznih metrumov. Tako se kar na sedmih mestih ponovi trditev, da so metrumi štirje (V.1.1, V.1.4, V.2.1, V.2.2, V.2.3, V.2.4, V.4.6). Le na enem od teh mest (V.2.1) pa je tudi povedano, kateri metrumi so mišljeni: gajatri, trištubh, džagati in anuštubh. Seveda ne moremo biti docela prepričani, da gre za te štiri metrume tudi v drugih šestih primerih, čeprav bi za to govorilo dejstvo, da so ta mesta precej skupaj, in bi to tudi kazalo na zavestno poudarjanje določenega metričnega nazora. Enak rezultat glede skupine štirih metrumov, ki bi jih lahko imenovali tudi 'vodilni', sta dali tudi raziskavi Webra in Myliusa. Zanimivo je, da se to ujema tudi s statistično zastopanostjo teh štirih metrumov – kot skupine, ne pa posameznih metrumov – v *Rgvedi*, kakršno sta ugotovila Van Nooten in Holland.

Samo na enem mestu je omenjeno prepričanje, da je metrumov sedem (VI.1.1), vendar ni podrobno navedeno, kateri metrumi naj bi to bili, niti ni skupina sedmih metrumov navedena kje drugje. To je pravzaprav nenavadno, saj bi se to število najbolj ujemalo s teoretičnimi – verjetno skoraj sočasnimi – dognanji o številu temeljnih vedskih metričnih oblik.

Večkrat najdemo trditev o "vseh metrumih", metrumi pa so ob nekaterih takih trditvah tudi naštetih, npr. šest – gajatri, viradž, anuštubh, brhati, trištubh in džagati (II.5.10). V drugi skupini šestih kot "vseh" metrumov je pankti zamenjala brhati (VI.4.3).

Na zavest o metrični in nemetrični organiziranosti besedila kaže ločevanje med metričnim in nemetričnim sačhanda (sachanda) in vičchanda (vicchanda) (V.2.11 b) in izrecno upoštevanje metruma kot urejajočega principa daritvenih besedil (VII.2.8). O oblikovni zavesti govori tudi mesto, ki imenuje pesemsko kitico (rk) in napev (sāman) "obliko metrumov" (V.4.8).

Dodatno pojasnilo bi zahtevala trditev, da sta 1 (ekā) in 3 (tisrah) božja metruma, 4 (catasrah) in 8 (aṣṭau) pa človeška metruma (V.4.8). Ta predstava je morda povezana s tremi Višnujevimi koraki in s številom bogov, ki jih je po enem prepričanju 33, predstava o zvezi sodih metrumov s človekom pa morda izhaja iz besedne igre v zvezi z izrazom 'dvipad' – 'dvoverzen', ki pa v pomenu 'dvonožec' lahko označuje tudi človeka, na kar je opozoril že Weber.²⁸

Precej nejasno je tudi neko drugo mesto (II.4.11), ki trdi, da je mogoče z recitacijo ušniha in kakubha dobiti 'vse metrume'. V resnici tu niso mišljeni metrumi, ki jih poznamo iz drugih odlomkov TS, ampak samo gajatri, džagati in trištubh. Trditev, da sta v ušnihu vsebovana gajatri in džagati, razlaga Weber²⁹ s številom zlogov 8 in 12, za povezavo kakubha in trištubha pa ne vidi razloga.

Poseben problem so trije sezname metrumov v treh odstavkih istega poglavja, ki govori o polaganju opek za Agnijev žrtvenik v obliki ptiča. Na prvem od njih (IV.3.5) je med devetnajstimi metrumi deset standardnih terminov, drugi so verjetno večinoma fantazijski,³⁰ trije pa se ujemajo z navedbami na tretjem seznamu. Na drugem seznamu (IV.3.7) je osem standardnih terminov, poleg njih pa so navedeni še metrumi 'mā', ki ga navaja še eno mesto (V.3.2), 'pra-

mā', 'pratimā' in 'asrīvi', od katerih so prvi trije znani tudi iz nekaterih drugih mest v vedskih tekstih in v poznejših staroindijskih metričnih obravnavah, kjer označujejo po vrsti kitice iz štirih enozložnih, dvozložnih in trizložnih verzov. Ta pomen bi utegnili imeti tudi v TS, ker so na seznamu navedeni kot prvi. Seveda so bili uvedeni verjetno bolj iz želje teoretikov po dopolnitvi dolžinskega koncepta kitic kot iz potrebe po analizi obstoječih besedil. Največ imen za metrume, kar 40, navaja tretje mesto (IV.3.12). Tudi tu je večina verjetno fantazijskih, čeprav se tri od njih ujemajo z navedbami v prvem seznamu (IV.3.5), eno, 'samudra' n. – 'morje' pa z nekim drugim mestom (V.2.6). Tretji seznam metrumov (IV.3.12) vsebuje sicer le dva nedvoumna standardna termina za metrume, anuštubh in kakubh, poleg njiju pa še vrsto drugih s prepoznavnimi sestavinami, pa nejasnim pomenom: 'saštubh' (saštubh), 'trikakubh', 'padapankti', 'akšarapankti' (akšarapankti) in 'vištarapankti' (vištarapankti).

Prav ob teh seznamih pa se posebno ostro zastavlja vprašanje terminološkega obsega analiziranega besedila in prepoznavnosti besed kot uveljavljenih standardnih terminov ali ad hoc poimenovanj brez terminološke vrednosti. Pri presojanju tega je raziskovalec nujno navezan na vzporedna besedila in na prejšnje obravnave staroindijske metrike. Tako je izraze 'padapankti', 'akšarapankti' in 'vištarapankti' kot termine na več mestih obravnaval že Weber³¹ in jih številčno upošteva tudi pričujoča analiza. Za 'padapankti' je na podlagi drugega vedskega gradiva domneval, da pomeni varianto pankti, ki ima kitico petih verzov po pet zlogov, 'akšarapankti' pa ima za sinonim izraza padapankti ali za oznako kitice štirih verzov po pet zlogov ali celo kitice iz štirih desetzložnih verzov, torej gre pri tej obliki za varianto metruma viradž. 'Vištarapankti' pa je po Webru varianta satobrhati z dolžinami verzov 8,12,12,8. Weber navaja tudi za tri metruma s tretjega seznama (IV.3.12), ki imajo imena 'sindhu' – 'reka', 'salila' – 'voda' in 'samudra' – 'morje', podatke po drugih vedskih virih, da obsegajo 80, 84 in 104 zlogov, vendar pripominja, da imajo lahko v TS drugačno vsebino,³² zato niso zajeti v naš statistični prikaz. Prav tako niso upoštevani tisti izrazi za metrume, ki se sicer pojavljajo na dveh seznamih, vendar je njihov pomen nejasen, enako velja za termine 'ma', 'prama', 'pratima' in 'asrivi'. Ta vprašanja pa so tako ali tako važnejša za ugotavljanje razvoja in spreminjanja staroindijske metrične terminologije kakor za vpogled v njeno simboliko.

Za razbiranje simbolnega pomena pa ni odveč pregledati, kako so metrumi uvrščeni glede na pogostnost omemb v TS. Številka v oklepaju pomeni število odstavkov TS, kjer je določen metrum omenjen; vsak odstavek je štet samo enkrat, tudi če je v njem več omemb istega metruma, ponovitve enakih trditev v različnih odstavkih pa so upoštevane vsakokrat. Deleži omemb posameznih metrumov pri skupno 320 omembah so takile:

1. gajatri (74),
2. trištubh (59),
3. džagati (55),

- 4.- 6. viradž (33),
- 4.- 6. anuštubh (32),
- 4.- 6. pankti (29),
- 7. šakvari (9),
- 8. brhati (7),
- 9. ušnih (6),
- 10.-11. kakubh (5),
- 10.-11. atiččhandas (5),
- 12.-13. satobrhati (2),
- 12.-13. akšarapankti (2),
- 14.-15. padapankti (1),
- 14.-15. vištarapankti (1).

Daleč pred drugimi metrumi je gajatri, na drugem in tretjem mestu sta si med seboj dokaj blizu trištubh in džagati, za četrto mesto s skoraj enakim številom omemb tekmujejo viradž, anuštubh in pankti, pri čemer v nasprotju z Webrovimi in Myliusovimi ugotovitvami po številu omemb ne zmaga anuštubh, ki pa po pomembnosti zasluži to mesto, peto pa pripada metrumu pankti, ker je pri viradžu največ ponavljanj enakih trditev, nato z devetimi do petimi obravnavami sledijo šakvari, brhati, ušnih, kakubh in atiččhandas. Pri nadaljnjih metrumih pa gre zgolj za omembe brez posebne simbolne vsebine.

Za ilustracijo naj bo navedeno, kako pogosto so nekateri metrumi uporabljeni v praksi. Po podatkih Van Nootena in Hollanda³³ je v *Rgvedi* najpogostejši metrum trištubh s 16.813 verzi, na drugem mestu je gajatri s 7.260 verzi, na tretjem džagati s 5.076 verzi in na četrtem anuštubh s 3.216 verzi. Drugih metrumov nista mogla uporabiti za svojo statistično obdelavo značilnih zasedb metričnih mest, ker so premalo zastopani, v njih je le slabih petnajst odstotkov kitic v *Rgvedi*. Tudi podatki A. Mitre potrjujejo to podobo, čeprav se številke nekoliko razlikujejo zaradi drugačne metode in morda drugačne predloge. Med drugimi pogostnejšimi metrumi v *Rgvedi* navaja Mitra še ušnih (takih kitic je za slabo polovico kitic v anuštubhu), pankti (teh kitic je za slabo tretjino kitic v anuštubhu) in brhati (teh kitic pa je za dobro petino kitic v anuštubhu).³⁴ Slaba zastopanost teh metrumov je pravzaprav razumljiva, ker so ušnih, brhati, pankti, šakvari, satobrhati in kakubh le variante kombinacij osemzložnih in dvanajstzložnih verzov.

Gajatri, ki je v pesniški praksi *Rgvede* in tudi po podatkih Myliusove raziskave šele na drugem mestu, je tu najpogostnejša sestavina tudi takrat, kadar so metrumi navedeni v skupinah. Med skupinami je največkrat, kar šestnajstkrat, navedena trojica gajatri, trištubh in džagati, med skupinami štirih metrumov pa prevladuje skupina gajatri, trištubh, džagati in anuštubh, ki je stalna sestavina v skupinah metrumov pogosto tudi takrat, ko so zraven naštetih še drugi metrumi.

Posebno odlično mesto med metrumi ima torej gajatri, pa ne samo po številu omemb, ampak tudi po bogastvu in izdelanosti simbolnih povezav. Zelo redka so namreč mesta, kjer je zgolj omenjena ali

našteta, veliko več je takih, kjer je povezana s kakšno drugo konkretno ali abstraktno predstavo. Večinoma se simbolnim povezavam gajatri pridružujejo vzporedne simbolne povezave trištubha in džagati z drugimi predmeti ali pojmi. Že iz pregleda omemb metrumov v skupinah je bilo namreč jasno, da v teh treh metrumih vedski avtorji vidijo tesno povezano celoto. Zato bodo tako povezani primeri obravnavani skupaj, da bodo dali bolj plastično podobo vedskih predstav o svetu, v katerem imajo svoje mesto tudi metrumi. Posebej pa bo povedano, če bo kdaj omenjen le kateri izmed teh treh metrumov.

Tako med povezavami s števili pri gajatri prevladuje povezava s številom 8, pri trištubhu s številom 11 in pri džagati s številom 12. To je očitno povezano s številom zlogov v vsakem od posameznih verzov v navedenih metrumih, kar je včasih tudi eksplicitno povedano (VI.1.2).

V to številčno simboliko so vključene povezave z drugimi sestavinami ali okoliščinami daritve, npr. z darovanjem na ustreznem številu obrednih skledic (npr. V.6.5, VII.5.14). Za gajatri je to v besedilu celo posebej utemeljeno: "če bi daroval na 5 skledicah, bi se odrezal od metruma" (III.5.4). Prav tako je za gajatri posebej omenjeno, da je njenih 8 zlogov razdeljeno na 5 zlogov spredaj in 3 zloge zadaj in tako je z njimi daritev zavarovana spredaj in zadaj (II.6.1). Števila 8, 11 in 12 lahko povezujejo gajatri, trištubh in džagati tudi s številom daritev (VI.4.5) ali s postavljanjem ustreznega števila opek (V.4.10) ali s številom stiskanj obredne pijače some (VI.4.5) ali z zaporednim mestom dneva daritve (VII.3.2).

Redkejšje so povezave z drugimi števili. V zvezi z gajatri je treba neko obredno dejanje opraviti štiriindvajsetkrat, ker ima gajatri 24 zlogov (V.3.3, tudi II.5.10), v zvezi s trištubhom štiriinštiridesetkrat in v zvezi z džagati oseminštiridesetkrat, ker ima trištubh 44 in džagati 48 zlogov (II.5.10).

Razlaga ob navodilu, ki velja zgolj v zvezi z gajatri, da je treba neki obred opravljati 24 noči, nakazuje povezavo s časovno in prostorsko dimenzijo: "24 polovičnih mesecev sestavlja leto; leto je nebeški svet; [darovalci] najdejo podporo v letu, v nebeškem svetu; gajatri ima 24 zlogov" (VII.4.1 in 2).

Najti je tudi povezavo gajatri s številom 3, ker ima gajatri 3 verze (III.2.9). Tako je utemeljena tudi identifikacija gajatri s tremi svetovi (II.6.2). Na obeh mestih je kot njen kontrast naveden trištubh, ki ima štiri verze, in je v zadnjem primeru zato identificiran s štirinogo živino. Zanimivo je mesto, ki na osnovi številčnih razmerij postavlja gajatri v odnos z anuštubhom: "trije anuštubhi so štiri gajatri" (V.4.12). Prav iz takih mest so indologi skleпали, da je vedski verz silabičen, ker naj bi bilo mogoče za različne obredne potrebe pretvarjati eno kitično obliko v drugo zgolj po številu njunih zlogov. V nadaljevanju je besedilo polno vedske simbolike in iz nje lahko sklepamo, da avtor anuštubh bolj ceni kot gajatri: "ko so trije anuštubhi, stoji [daritveni] konj na treh nogah, ko so štiri gajatri, stoji konj na štirih nogah". Z nepojasnenim in neizrečenim paradoksom, da je stanje na treh nogah boljše, bi bil lahko utemeljen sklep, ki spodbija izjemno mesto gajatri: "anuštubh je najvišji metrum..."

Med božanstvi je gajatri največkrat povezana z Agnijem (npr. V.5.8). V skladu s fluidnostjo vedskega panteona pa ta povezava lahko velja tudi za druge metrume, npr. za trištubh in džagati (II.2.4) ali poleg teh dveh še za anuštubh in pankti (V.7.1). Lahko pa so metrumi, med katerimi je tudi gajatri, povezani z več bogovi, med katerimi je Agni (II.2.9).

Povezava je lahko le nakazana s sopostavljanjem: "z Agnijem zmagujem, z gajatri metrumom poteptam sovražnike" (III.5.3). Večkrat je ta povezava navedena eksplicitno: "Agni je zvezan z gajatri" (npr. III.5.4). Lahko je del širšega pojasnila: "Kdor polaga oltar za ogenj brez ozira na božanstvo, postane žrtev božanstva, postane revnejši, zato naj polaga prvi sloj z gajatri, naslovljeno na Agnija" (V.7.1). Ponekod je povezan z božanstvom in metrumom tudi čas daritve: "Jutranje stiskanje je povezano z Agnijem in gajatri" (V.6.5). Včasih je povezava utemeljena s skrajno zgoščeno zgodbo: "Na svetu so bili samo bogovi, žrtvovali so Agnija Agniju in iz tega so se rodila bitja. [Z besedami] 'Bodi rojen z gajatri metrumom' [darovalec] naredi [ogenj] in recitira gajatri kitice; Agni ima gajatri za svoj metrum; združi ga z njegovim metrumom." (VI.3.5)

Gajatri je lahko povezana tudi s posameznimi drugimi božanstvi, npr. z Brhaspatijem (npr. I.7.10) ali z dvojico Indra in Vaju (VII.2.8) ali z več božanstvi: z Agnijem, Višnujem in Somo – tu sta z več bogovi povezana tudi trištubh in džagati, vendar je pri gajatri posebej poudarjena njena zasluga, da je na zemljo prinesla opojni daritveni napitek somo (VI.2.1). Povezave z drugimi božanstvi lahko spodbudi tudi njihovo število, npr. 8 pri Vasujih (III.4.9).

Trištubh je največkrat povezan z Indro (I.7.11, III.5.3, V.5.8, V.6.5, VII.5.14, VII.1.1), velikokrat z Rudrami (I.1.9, III.4.9, IV.1.5 in 6, VII.4.20), redko pa z Agnijem (V.5.1) in s Somo (III.1.6).

Džagati je največkrat povezana s kolektivnim božanstvom Višve devah (višve devāḥ = vsa božanstva) (I.7.11, III.5.3, V.6.5, VII.5.14, VII.1.1), pa tudi z Aditjami (āditya) (I.1.9, III.4.9, IV.1.5 in 6, VII.4.20), kar naj bi bilo v zvezi z obiljem zlogov v tem sorazmerno dolgem metrumu. Nenavadna pa je povezava džagati z Indro (III.1.6). Na nekem drugem mestu (II.3.10) pa je "pot džagati" povezana celo "z Agnijevo mero" (agneḥ mātrayā), kar je bolj kot zaradi povezave džagati z Agnijem zanimivo zaradi rabe besede 'mera' (mātrā f.) v zvezi z metrumi.

Neke vrste prvenstvo gajatri v tej trojici metrumov je poudarjeno tudi s tem, da ji je dodeljen prvi obred dneva, jutranje stiskanje some (III. 2.5), in da je povezana s pomladjo, ki je navadno naštet kot prvi letni čas (VII.1.18). Je tudi bolj povezana z vzhodom, s katerim se navadno začne naštevanje nebesnih strani: "Vzpni se na spodbudni [vzhod], naj ti bo gajatri za pomoč" (I.8.13). Na vzhodu se začneja z gajatri polaganje opek za žrtvenik Agniju (V.3.8, V.7.9). Tudi povezavo gajatri s slojem brahmanov, navedenim na prvem mestu, bi lahko razložili kot ujemanje odličnosti metruma in družbenega položaja: "[Gliny] nabira z gajatri kitico za brahmana, brahman je povezan z gajatri" (npr. V.1.4).

Po ustaljenem redu nato pri naštevanju sledita metrumu gajatri metruma trištubh in džagati (III.1.7, IV.3.1), prav tako pa tudi pri dodeljevanju raznih povezav. Trištubhu pripada opoldansko stiskanje opojne pijače some (III.2.9) in džagati zadnje, večerno stiskanje (III.2.5). Trištubh je povezan s poletjem, džagati z deževjem (oboje VII.5.14). Med nebesnimi stranmi je s trištubhom povezan jug, z džagati pa zahod (oboje I.8.13, V.7.9). Tudi pri polaganju zaporednih slojev opeke pri žrtveniku je ohranjen ta vrstni red: prvi sloj je treba polagati z gajatri, drugi sloj s trištubhom in tretji sloj z džagati (V.7.1).

Med abstraktnimi pojmi gajatri največkrat simbolizira sijaj in prav ta pojem je morda temelj njenih povezav z Agnijem, pa tudi z jutranjim časom, vzhodno stranjo, s pomladjo in morda tudi z brahman-skim slojem: "Z gajatri kitico začrta črto [okrog žrtvenika], gajatri je sijaj, obda [ga] s sijajem" (V.1.3). Sijaj je tudi tisti zelo zaželeni sad daritve, ki naj ga prinese gajatri darovalcu: "Kdor želi sijaj, naj konča [daritev] z gajatri kitico" (VI.4.3), "gajatri je sijaj, z gajatri si pridobijo sijaj" (VII.4.1).

Trištubh je identificiran z močjo (II.5.10, V.1.39), je za tistega, ki želi pri daritvi moč (VI.3.3). To je v skladu s povezavo trištubha z Indro, najbolj bojevniškim vedskim božanstvom, in z identifikacijo trištubha z vladarskim slojem, ki ga TS imenuje 'radžanja' (rājanya m.): "radžanja je povezan s trištubhom" (V.2.2, enako v 6. odstavku).

Džagati je identificirana z živino (II.5.10). Darovalec dobi z njo živino (V.3.8), če obred konča z džagati (VI.4.3). Če poznamo vedsko družbeno ureditev, nas ne preseneti, da je v skladu s to identifikacijo džagati dodeljena tretjemu vedskemu sloju prebivalstva, ki ga sestavljajo zlasti kmetje, pa tudi trgovci in obrtniki, in ga TS imenuje 'vaišja' (vaiśya m.) (VII.1.1).

Izvor teh treh metrumov skupaj z izvorom stanov razlaga TS očitno po zgledu znane *Himne Puruši* iz *Rgvede* (RV X.90): "Pradžapati je hotel imeti potomstvo. Iz ust [Pradžapatija] so bili ustvarjeni [...] bog Agni, metrum gajatri, [...] brahman med ljudmi, koza od živine; zato so glavni, ker so bili ustvarjeni iz ust. Iz prsi in rok [Pradžapatija] je izšel bog Indra, metrum trištubh, [...] radžanja med ljudmi, [...] ovca od živine [...]; zato so močni, ker so iz moči. Iz sredine [Pradžapatija] so bogovi Višve devah, metrum džagati, [...] vaišja med ljudmi, krave od živine; zato so za hrano, ker so iz posode za hrano..." (VII.1.1)

Če bi smeli iz tega, kako so ti trije metrumi v TS naštet in ovrednoteni, sklepati, kakšen je bil tedanji pogled na družbeno ureditev, bi iz tega, da so v povezavi z družbenimi identifikacijami velikokrat naštet sicer drug za drugim, vendar skupaj, lahko posneli, da je bila zavest o različnem položaju družbenih slojev nedvomno razvita, da pa je bil hkrati živ tudi občutek povezanosti te družbe v celoto. Seveda izstopajo brahmani kot vodilni sloj, vendar ni čutiti zapostavljanja drugih dveh, včasih je zlasti vladarski še posebej poudarjen.

Pri identifikacijah s kozmičnimi pojmi je hierarhija drugačna: gajatri je zemlja, trištubh ozračje, džagati nebo (IV.1.5, TS V.2.1).

Božanstvo zavzame z gajatri ta svet, s trištubhom ozračje, z džagati onostranstvo (IV.2.1), isto je pripisano darovalcu (V.6.8). Te identifikacije sicer lahko razložimo s tem, da je pri naštevanju treh svetov zemlja na prvem mestu, ozračje na drugem in nebo na tretjem, vendar nam to ne omogoči vpogleda v njihovo bistvo. Prav povezava treh metrumov s tremi svetovi pa je bila deležna tudi simbolne interpretacije V. S. Agrawala, ki bo omenjena pozneje.

Gajatri se med metrumi odlikuje tudi po številnih zgodbah, v katerih nastopa kot ena izmed delujočih oseb in včasih celo odločilno posega v dogajanje. Tako je na primer v sporu med bogovi in demoni obojim odnesla moč, potomstvo in živino. Bogovi so se vsega tega lahko polastili šele takrat, ko so si s posebno hvalnico pridobili naklonjenost gajatri (II.4.3).

Razlage, zakaj uživa gajatri posebno čast, so še drugačne. V naslednjem odlomku (VI.4.11) izhaja primera iz opažanja v vsakdanjem življenju, ga pa razlaga z obredno simboliko: "Zakaj gajatri kot najmanjši metrum podpira stiskanje [some]? Agrajana [tj. prvo stiskanje some] je teliček gajatri. Ko se gajatri obrne nazaj k nje-mu, podpira stiskanje. Zato se krava obrne k teličku, ki ga peljejo proč."

Dve zgodbi, navedeni na istem mestu (III.5.7), postavljata gajatri v zvezo z žlico, ki se uporablja pri obredih: "[Daritveni] klic vašat je razcepil glavo gajatri, njen sok je iztekel in postal [rastlina] khadira; kdor ima žlico iz lesa khadire, so njegove daritve polne soka." Druga zgodba, ki se navezuje na prvo, pripoveduje tudi o tem, da je gajatri pridobila somo: "Soma je bila na tretjem nebu, gajatri jo je našla; en list je bil odtrgan, postal je parna; kdor ima žlico iz lesa parne, so njegove daritve sprejete."

Na drugem mestu je z zgodbo o pridobitvi some utemeljeno odlično mesto tega metruma: "Zakaj je gajatri kot najmanjši metrum na čelu daritve? Ker je prinesla dol somo, zato je najslavnejši metrum." Tu je zgodba povedana tudi z več podrobnostmi. V nji nastopata tudi trištubh in džagati, o katerih v TS ni najti drugih zgodb, pa še v tej sta v primeri z uspešno gajatri v svojem prizadevanju neuspešna, vendar tega ne moremo razložiti z metričnimi nazori, kakor bo pojasnjeno pozneje. Zgodba pripoveduje, da je najprej šla po somo džagati, ki je imela tedaj štirinajst zlogov, pa je ni dobila, ampak je celo izgubila dva svoja zloga. Nato je šel po somo trištubh, ki je od trinajstih zlogov prav tako izgubil dva zloga in se vrnil brez uspeha. Končno se je ponjo odpravila gajatri. "Letela je gor s štirimi zlogi, s kozo in z lučjo. Kozja je dobila somo in štiri zloge, tako da jih ima [gajatri] zdaj osem." (VI.1.6).

Že Weber³⁵ je ob tem zavrnil Kuhново domnevo, da je morda v tej zgodbi ohranjen spomin na prvotno dolžino metruma gajatri, ki naj bi znašala štiri zloge. V. S. Agrawala pa je tudi to zgodbo simbolno interpretiral.

Med tremi metrumi s skoraj enakim številom omemb – okrog tri-deset – moramo za najresnejšega pretendenta za četrto mesto vseka-kor imeti anuštubh. Besedilo TS ga namreč uvršča na četrto mesto za

vodilnimi tremi metrumi – gajatri, trištubhom in džagati – kar v devetnajstih primerih, bodisi da z njim zaključuje naštevanje (7 primerov), bodisi da za njim našteva še druge metrume (12 primerov). Pojavlja se tudi v nekaj zaporedjih, ki so urejena po drugačnih vidikih, včasih pa tudi bolj ali manj osamljeno.

Četrto mesto pripada anuštubhu tudi po tem, s kakšnimi stvarmi in pojmi ga TS povezuje: to so stvari, ki se kot četrti člen logično pridružujejo skupini treh predmetov ali pojmov, povezanih s prvimi tremi metrumi, in včasih celo zaključujejo naštevanje. Pri polaganju opek je to četrti sloj (V.7.1), med nebesnimi stranmi sever (I.8.13, V.5.8, V.7.9) in med letnimi časi jesen (VII.5.14, IV.3.2, VII.1.18). Med družbenimi sloji mu pripada najmanj ugledni sloj šuder – služabnikov, ker je anuštubh kakor šudra v rgvedski *Himni Puruši* (RV X.90) izšel iz nog Pradžapatija. Ker iz Pradžapatijevih nog ni izšlo nobeno božanstvo, šudra ne more sodelovati pri daritvah. To je v TS izrecno povedano in jasno kaže, da imajo trije vodilni sloji precej višji položaj kakor četrti, ki jim je podrejen. Iz Pradžapatijevih nog je izšel tudi konj in TS pristavlja, da sta tako konj kakor šudra odvisna, navezana na noge, ker sta iz nog (VII.1.1). Vendar zaradi takega “nizkega” izvora ni čutiti nobenega zapostavljanja tega metruma. Nasprotno, anuštubh je edini metrum poleg vodilnih treh, ki ima status manjšega božanstva (III.4.9). Mesta, kjer je povzdignjen nad druge metruma, pa so bila že omenjena.

Božanstva, s katerimi je povezan anuštubh, so različna: Mitra in Varuna (I.8.13, V.5.8, VII.5.14), Višve devah (IV.1.5 in 6, VII.1.18) in Pradžapati (III.4.9). Dodeljene so mu nebesne smeri (IV.1.5, IV.2.1, V.2.1). V zvezi z 32 zlogi kitice v tem metrumu je zahteva po enakem številu ponovitev obrednih dejanj (II.5.10) ali opravljanje obreda 32 noči v edini preprosti zgodbi o tem metrumu (VII.4.4). Med abstraktnimi pojmi anuštubh simbolizira oporo (II.5.10, VI.4.3), daritev (V.1.3), življenjski dih (V.3.8) in govor (V.1.3, VI.1.2).

Če se damo voditi bolj načinu obravnavanja metrumov v TS kakor zgolj statističnim podatkom, moramo na peto mesto uvrstiti metrum pankti. Kot peti je namreč naveden v osmih zaključenih in štirih nezaključenih zaporedjih. Pojavlja se tudi v devetih drugačnih zaporedjih ali zvezah, osemkrat pa posamezno.

Peterna zgradba metruma pankti spodbuja avtorje TS na več mestih k simbolnim povezavam tega metruma s človekom in z daritvijo, ki imata po njihovem pojmovanju prav tako po pet sestavin (npr. I.5.2), zato so tudi verzi, ki spremljajo daritev, v metrumu pankti (npr. III.5.4). Včasih je s tem metrumom povezan prav začetek daritve, ali pa je daritev nagrada, ki jo z njim dobi darovalec.

Že Keith pa je imel pomisleke ob načinu, kako je peterna zgradba metruma pankti izražena. Original namreč v tej zvezi na več mestih (npr. VI.1.1) uporablja termin akšara (akšara m.), ki je imel v tistem času že tudi pomen ‘zlog’. Torej bi trditev “pañcakhšarā pañkṭih” morala pomeniti “pañkṭi ima pet zlogov” ali “petzložni [metrum] pañkṭi”. Pomen ‘zlog’ pa se Keithu ne zdi verjeten, saj ima kitica pañkṭi pet osemzložnih verzov. Torej mora imeti beseda ‘akšara’ tu

pomen 'sestavina',³⁶ razen če je to povezano z obliko padapankti, ki ima 5 + 5 zlogov. Pomen besede 'akšara' kot 'verz' pa bi bil precej nenavaden, ker TS uporablja za ta pomen besedo 'pada'.

Tudi pankti je povezan z nekaterimi drugimi predmeti ali pojmi: v prostoru pomeni smer navzgor (I.8.13, V.5.8) ali sredino (V.7. 9), med letnimi časi zimo in mrzlo obdobje (IV.3.2, VII.1.18). S tem metrumom je treba postavljati peti, zadnji sloj oltarja Agniju (V.7.1). Ker pozna vedska družba samo štiri sloje, pankti ne more biti povezan z nobenim slojem.

Med povezavami z božanstvi ni nobena prav izrazita. Segajo od Pušana (I.7.10), dvojčkov Ašvinov (III.1.6) in boginje Aditi (IV.1.5) do Brhaspatija (V.5.8, VII.5.14) in Angirasov (VII.1.18).

Na šesto mesto uvrščamo metrum viradž, čeprav se glede tega zaporedja ne moremo več opirati na TS, ker najdemo v originalu ta metrum tako uvrščen le na enem mestu (VI.4.3). Zgolj po številu omemb bi ta metrum lahko postavili že na četrto mesto, če nas ne bi močnejši vsebinski razlogi prepričali, da tja uvrstimo anuštubh in na peto mesto pankti. Ta okoliščina pa pomeni, da kriteriji za razvrščanje metrumov v zaporedja v TS s petim mestom prenehajo, saj na nekem drugem mestu (III.1.6) najdemo na šestem mestu metrum brhati, ki pa v celotni TS ni tako pogosto omenjan kakor viradž.

Tudi viradž ponuja možnosti za številčno simboliko. TS v zvezi s tem metrumom najvervečkrat, kar trinajstkrat, omenja deset zlogov, to pa je dolžina njegovih verzov. Seveda je to število dostikrat postavljeno v zvezo z obredi (II.2.4, III.4.10, VII.3.2). Dvakrat je ob viradžu omenjen pankti, ki da meri pet zlogov (VI.1.10, VI.4.4). Število deset je razloženo kot devet človekovih telesnih odprtih, deseta pa je popek (VII.5.15). Tudi število dvajset je razloženo kot dva verza metruma viradž (V.3.3). Dvakrat je kitica viradž predstavljena kot tridesetzložna (II.5.10, VII.4.3), enkrat pa je obred, ki traja 32 noči, razložen kot sestavljen iz 30 noči po zgledu 30-zložne kitice viradž, prva in zadnja noč obreda pa sta tam zato, da zagotavljata varnost (VII.4.4).

Na enem mestu (V.6.7) pa so za določitev trajanja obreda izkoriščene še druge številčne možnosti v zvezi z metrumom viradž. Tu viradž v večini primerov simbolizira leto, sestavljeno iz različnih sestavin, ki so izbrane tako, da se po številu vse prilegajo temu metrumu: 3 noči – 3 verzi, 6 noči – 6 letnih časov, 10 noči – 10 zlogov, 12 noči – 12 mesecev, 13 noči – 13 mesecev (skupaj s prestopnim), 15 noči polovice meseca – leto je iz polovic mesecev, 17 noči – 12 mesecev in 5 letnih časov,³⁷ 24 noči – 24 polovic mesecev, 30 noči – 30 zlogov. Na drugem mestu (VII.3.5) je daritev, ki traja 14 noči, razložena z desetimi zlogi viradža in štirimi nebesnimi stranmi. Še drugje (VII. 3.7) pa je obred, ki traja 15 noči, razložen z desetzložnim viradžem in s petimi nebesnimi stranmi.

Pri več kot polovici omemb je viradž identificiran s hrano. O tem pripovedujeta tudi dve zgodbici. Prva govori, da je viradž bival pri bogovih s sveto močjo, pri demonih (asurah) pa s hrano. Bogovi pa so si zaželeli tudi hrano in dobili so jo z viradžem pri daritvi, ki je trajala 20 noči. Kdor to ve, dobi tudi sam hrano s tako daritvijo. Človek

je namreč povezan s številom 20, ker ima po 10 prstov na rokah in nogah (VII.3.9). Druga zgodba (VII.4.3) o zemlji, ki je s tem, da je použila viradž, dobila hrano, rastline, drevesa, potomce in živino, pa je bila že omenjena.

Viradž je identificiran tudi z desetimi svetovi bogov (III.3.5) in ohranja ločena oba svetova (zemljo in nebo) (V.4.6). Ta metrum je moč (VII. 4.10 in 11), je luč (V.3.2, VII.1.1), v njem je nakopičen ogenj (V.2.7). Predstavljen je kot krava – naj bo tu še enkrat opozorjeno, da je v staroindijščini beseda viradž ženskega spola –, to kravo pa molzejo duhovniki, ko iz posebne rastline stiskajo opojni daritveni napitek somo (VI.2.11). Keith v opombi k svojemu prevodu tega mesta pojasnjuje, da se daritev imenuje viradž, ker je spremnih kitic 90, to pa je mnogokratnik števila trideset ali deset, viradž kot krava pa predstavlja zemljo.³⁸ Med bogovi je viradž povezan z Maruti (IV.3.7), Varuno (I.7.11), in Zemljo (III.1.6).

Sedmo mesto po pogostnosti omemb v TS po naključju zaseda šakvari, sestavljena iz sedmih verzov. Te sedemdelnosti se avtorji TS zavedajo in jo poudarjajo pri večini omemb (npr. VII.3.2). Pogostna je tudi njena zveza z živino, morda zato, ker ji je dodeljeno večerno stiskanje some kakor džagati (III.2.9), njena sestavljenost naj bi pripomogla k različnosti živine kot nagrade (V.4.12). Prav ob šakvari pa je v TS zanimivo mesto, ki pravi, da je "prva četrtna [določene] kitice šakvari, ki prinaša darovalcem živino, pomanjkljiva za en zlog, zato ljudje živijo od tega, kar je pri govoru pomanjkljivo" (VI.1.2). Tu pa Keith³⁹ opozarja, da je Oldenberg prav s tem mestom dokazoval, da pravorečna diaskeuasis ni bila izvedena pred ureditvijo vedskih zbirk. Šakvari je identificirana z Indrovo strelo (II.2.8) ali povezana z Maruti (I.7.11).

Naslednja štiri mesta se po pomembnosti skoraj ne ločijo. Po pogostnosti omemb v TS lahko na osmo mesto uvrstimo metrum brhati. Dvakrat je omenjena dolžina njegove kitice (36 zlogov) (II.5.10, V.3.2). Večkrat je povezan z živino, enkrat celo v zgodbi o tem, kako so metrumi tekmovali za živino, dobil pa jo je metrum brhati (V.3.2). Med bogovi je ta metrična oblika povezana z Aditjami (IV.3.7) in Surjo (III.1.6).

Na deveto mesto lahko postavimo ušnih. Včasih imamo vtis, da ga TS navaja zgolj zaradi čimvečje raznolikosti, ker je na več mestih uvrščen v veliko skupino osmih (V.2.11) ali desetih (III.1.6) metrumov. Obredna besedila v različnih metrumih naj bi prinesla darovalcu različno živino (V.3.8). Njegove povezave z Rudro (IV.3.7) ali z Višve devah (III.1.6) niso posebno značilne. Zanimivo pa je mesto, ki je bilo že omenjeno (II.4.11), kjer mu je pripisana moč džagati in je izenačen z gajatri.

V istem citatu je omenjen kakubh, po pogostnosti v TS na desetem do enajstem mestu. TS nato zagotavlja, da si človek z recitacijo ušniha in kakubha pridobi vse metrumne. Webrova interpretacija tega mesta pa je bila že omenjena pri vprašanju, kaj so za TS "vsi metrumi".

Na deseto do enajsto mesto v TS se skupaj s kakubhom uvršča atiččhandas. Poleg besedila (VII.5.14), kjer je povezan s Savitrjem in

mrzlim letnim časom – to je šesti, vmesni letni čas med zimo in pomladjo –, je kar na treh mestih (V.2.2, V.3.8, VI.1.9) povzdignjen čez vse druge metrume, kar je razumljivo zaradi njegove dolžine. Atičchandasa je namreč vsak metrum, ki je daljši od 48 zlogov, kolikor je dolga kitica džagati.

Zgolj k raznolikosti prispevajo tudi redke omembe satobrhati, akšarapankti, padapankti in vištarapankti ob vrsti drugih metrumov. Zanimive so zgolj zaradi terminoloških vprašanj, ki se nanašajo na to mesto (IV.3.12) in so bila že omenjena. Med njimi je le satobrhati povezana z božanstvom Meseca – Čandramasa (Candramasa) (III.1.6), pripisana pa ji je moč bika (IV.3.5).

Po podrobnem pregledu dokaj obsežnega gradiva iz TS si zdaj lahko ustvarimo precej jasno podobo nazora o metrumih, kakršnega je imela vedska doba v času *Brahmana*. Gre za izrazito ozaveščen odnos do metrične sestavine vezane besede, ki pa je seveda vključen v celoten vedski življenjski nazor. Besedila in hkrati njihova metrična urejenost so podrejena obrednemu namenu, to pa pomeni, da so v najtesnejši zvezi z daritvijo kot najbolj temeljno stvarjo v vedskem pojmovanju življenja. Ker so tako v središču verskega dogajanja, nas ne sme presenetiti niti pogostnost omemb metrumov v različnih povezavah, potekajočih od središča zemlje, ki je na vsakokratnem oltarju, pa vse do roba kozmosa, ki se zgublja v neskončnost, niti raznolikost simbolnih pomenov metrumov.

Metrumi se razvrščajo v dovolj pregledno zgradbo z osrednjo osjo v treh najpomembnejših metrumih: gajatri, trištubh, džagati, ki se ji v naslednjem krogu pridružujejo naslednji trije metrumi: anuštubh, pankti in viradž. Še drugi metrumi pa pripomorejo, da dobijo vedska pesniška besedila večjo raznolikost, ki je očitno pesniško zaželena in obredno utemeljena. Seveda ne gre za togo hierarhično zgradbo, saj so ponekod celo izrecno poudarjene odlike "obrobni" metričnih oblik. Toga hierarhija nikakor ne bi bila v skladu z vedskim pogledom na svet.

Tudi pri identifikacijah in simbolnih pomenih je mogoče ugotoviti bolj pogostne in redkeje povezave, ki pa se vendar med seboj ne izključujejo. Mylius je imel torej prav, ko je v nasprotju z nekaterimi starejšimi indologi poudarjal, da gre pri identifikacijah in simbolnih pomenih vedskih metrumov za sistem. Vendar to ni sistem, ki bi bil organiziran v smislu moderne racionalne znanosti, in to tudi ne more biti njegova pomanjkljivost. Tudi pri razlagalnih odlomkih vedske literature v širšem pomenu besede gre za vidčevske ali vizionarne tekste, ki sicer skušajo razložiti svet, ta pa ima lahko različne vidike: povezava ali celo enačenje ene stvari z drugo ne izključuje drugačnih povezav ali enačenja prav teh stvari z drugimi, ker tudi pri enačenju ne gre za matematične odnose, ampak za povezovanje simbolov. Gibljemo se pač na področju, kjer se z jezikovnimi sredstvi Resničnosti lahko le bližamo z različnih smeri. Videti je, kot da je v ozadju zavest, da beseda, katere moč vedski videc nedvomno spoštuje, ne more vsega zajeti s poimenovanjem enkrat za vselej, ampak so potrebni

zmeraj novi poskusi, zmeraj novi prodori na nove ravni bivanja. Zato so možne tudi identifikacije različnih metrumov z različnimi božanstvi. Seveda to ne pomeni, da v svetu vlada kaos – nasprotno, prav vedska poezija z vlogo metrumov vred govori o organiziranem kozmosu, v katerem človek z žrtvovanjem sodeluje pri urejanju odnosov na zemlji in med čutnim in nadčutnim svetom.

Vedski svet metrumov je tesno povezan z vedskim svetom bogov in podobno organiziran, zato nam ga lahko pojasnijo nekatera dela o vedski religiji iz 2. polovice našega stoletja, npr. knjiga o hindujskem politeizmu Alaina Daniélouja⁴⁰ in že navedena dela V. S. Agrawala, ki se seveda opirajo na poglobljeno branje izvirnih besedil. Že na nekem mestu *Rgvede* (RV I.164.46) je namreč rečeno, da so le ljudje dali različna imena eni sami božanski sili. To pomeni, da vedska božanstva niso hermetično ločena drugo od drugega, ampak se njihove lastnosti, funkcije in podobe prepletajo kot posamezni vidiki te božanske sile. Daniélou pravi: "Teorija politeizma... sloni na predpostavki, da se nespoznavni transcendentni resničnosti lahko približamo samo z mnogoterostjo pristopov..."⁴¹ S človeškega stališča so vidiki božanstev lahko oddaljeni, z božjega so vidiki enega bistva... Bogovi so simbolne entitete, kavzalne in transcendentne energije..."⁴² Ker so vse energije božanske, so vse oblike obstoja božanske... Vse je lahko simbol božanstva..."⁴³ Bogovi so statični simboli, obredi so aktivni, dinamični simboli."⁴⁴ Za Daniélouja je simbol analogna, čutno dojemljiva predstavitev neke stvari ali ideje. Naravni simboli nastanejo ob srečanju dveh svetov, dveh vidikov bivanja. "V hindujski kozmološki teoriji je simbolizem razumljen kot izraz resničnosti, kot raziskovanje posebnih točk, kjer se križajo različni svetovi in kjer se lahko razkrije odnos med entitetami različnega reda..."⁴⁵ Vsi pojavi izvirajo iz skupnih načel, iz skupnih prednikov, od tod paralelizem in enakovrednost... med subtilnimi in transcendentnimi pojavi in čutnim svetom... Hinduistični panteon sloni na hipotezi, da so sorodnosti (med božanstvi in pojavi) resnične. Zato ima lahko božanstvo skrajno različne, vendar strogo enakovredne oblike, npr. mentalno predstavo, geometrični lik, antropomorfni kip, govorno formulo – mantra, človeško bitje, žival, mineral."⁴⁶

S simbolnostjo metrumov se je podrobno ukvarjal V. S. Agrawala v sklopu svojih simbolnih interpretacij Ved. V luči teh interpretacij postanejo bolj razumljive nekatere bistvene poteze vedskega vrednotenja metrumov. Tako je zgolj z metričnega vidika težko razumljivo, zakaj pripada vodilno mesto prav metrumom gajatri, trištubh in džagati. Ta trojica po obsegu kitic – in prav ta v vedski metriki predvsem šteje – nikakor ni simetrična. Če sta si prvi in zadnji metrum po številu zlogov v kitici v razmerju 1 : 2, srednji metrum nikakor ni v njuni simetriji; tu je namreč malo rabljen metrum brhati s 36 zlogi, od veliko rabljenih metrumov pa bi ji bil bližji anuštubh z 32 zlogi. Prav tako zgolj iz metričnih razlogov ni jasno, zakaj je gajatri povzdignjena na prvo mesto med metrumi, saj npr. v *Rgvedu* ni največkrat uporabljena. Po drugi strani pa je zvezana z zemljo in ne z nebesi kot najvišjim bivališčem. In kaj postavlja kozo izmed vseh

živali za njeno pomočnico? Očitno pri vseh teh stvareh odločajo drugi vidiki, simbolne vrednosti teh predstav.

Simbolne vidike pa upošteva Agrawalova interpretacija zgodbe o tem, kako so se trije metrumi odpravili iskat somo.⁴⁷ Po nji namreč soma simbolizira kozmični princip življenja, ki pa ga je treba prenesti na snovno raven. Trije metrumi simbolizirajo osnovno trojnost stvarjenja: gajatri kot poslanka zemlje predstavlja snov s petimi snovnimi elementi, trištubh kot poslanec vmesnega prostora med zemljo in nebesi predstavlja prano (praṇa m.) – življenjski dih, džagati kot poslanka nebes pa predstavlja manas – um, neskončno morje prvotne življenjske energije, ki je na nesmrtnem nebu. Samo gajatri je lahko uspešna, ker mora bistvo življenja priti do zemlje, ne um ne življenjska energija ne moreta na zemlji obstajati brez petih snovnih elementov. Koza pa se v staroindijski imenuje 'adža' (aja m.), kar se glasi enako kot 'nerojen' in je zato identificirana z nesmrtnim duhom.⁴⁸

Zanimiva je tudi simbolika števila pet, ki povezuje metrum pankti s človeškim telesom. Človeško telo je tudi po poznejših indijskih predstavah peterno, ker ima pet čutil, pet organov za delovanje in pet "ovojev" – koš (koša m.). Prav tako vidijo Indijci tudi v kozmosu pet sestavin: nemanifestirani vir stvarstva, brezoblično pojavnost, Sonce, Mesec in Zemljo.⁴⁹

Tudi metrum viradž je že z imenom povezan s prvo manifestacijo kozmosa, omenjeno prvič v rgvedski *Himni Puruši* (RV X.90). Ta kozmična manifestacija pa ima deset sestavin,⁵⁰ zato je simbolika metruma razumljiva iz povezave s kozmično predstavo.

Izhodišče vedskega pogleda na metruma pa lahko razumemo iz Agrawalove trditve,⁵¹ da je za vedskega človeka obstajanje kozmosa zvezano z ritmom. To prepričanje je v vedskih besedilih izraženo z vrsto simbolov: bog Pradžapati je imenovan 'Suparna', dobesedno "ta, ki ima dobre perutnice". "Let je posledica ritmičnega gibanja ptičjih perutnic in je najprimernejša analogija kozmičnega gibanja, ki ga je sprostil Pradžapati s stvarjenjem."⁵² Ritem pa po Agrawalovem prepričanju označuje ista beseda čandas kakor metrum. S tem je morda nevede odgovoril na trditev, ki se tu in tam pojavlja, da namreč sanskrt nima ustreznice za grško besedo ritem. Agrawala navaja kot argument, da je v poznejši indijski mitologiji ptič Garuḍa, povezan z bogom Višnujem kot njegovo "vozilo", označen s pridevkom 'čhandomaja' (chandomaya). Beseda 'čhandomaja' pa je sestavljena iz besede 'čandas' (chandas n.), ki smo jo že srečali v pomenu 'metrum' in 'metrika' in ima v zloženkah obliko 'chando', in iz pripone '-maja' (-maya), ki pomeni 'narejen iz' / 'obstoječ iz' / 'sestavljen iz' tega, kar pomeni besedna sestavina, ki je v zloženki pred pripomočnikom -maja. Po Agrawalu naj bi besedi 'chandomaya Garuḍa' pomenili 'Garuḍa, obstoječ iz ritma'. Garuḍa torej prav tako kakor okrogla plošča, ki jo po hindujski ikonografiji drži v eni izmed štirih rok Višnu, simbolizira kozmično gibanje, ki vsebuje stvarjenje in razpadanje, pojavljanje in izginjanje, življenje in smrt.⁵³ V TS (VI.1.6.1) pa je rečeno: "Metrumi so otroci/potomci Suparne" (chandāṃsi sauparneyāḥ). Trditev se nanaša na zgodbo o iskanju some in ima torej

globok simbolni pomen: trije metrumi gajatri, trištubh in džagati predstavljajo skupno pesem ali ritem vesolja.⁵⁴

OPOMBE

¹ Weber, Albrecht: *Ueber die Metrik der Inder. Zwei Abhandlungen.* Berlin 1863 (Indische Studien 8).

² Kühnau, Richard: *Die Triṣṭubh-Jagati-Familie.* Göttingen 1886.

³ Oldenberg, Hermann: *Metrische und textgeschichtliche Prolegomena zu einer kritischen Rigveda-Ausgabe.* Berlin 1888 (repr. Wiesbaden 1982, Koelner Sarasvati Serie 3). Več razprav o staroindijski metriki je ponatisnjenih v Oldenberg, H.: *Kleine Schriften*, vol. 1., 2., Wiesbaden 1967.

⁴ Arnold, E. Vernon: *Vedic Metre in its Historical Development.* Cambridge 1905 (repr. Delhi-Varanasi-Patna 1967).

⁵ Belloni-Filippi, F.: *La poesia religiosa. V: La metrica degli Ind.* Firenze 1912 (Studi Italiani di filologia Indo-Iranica 8).

⁶ Borooh, Anundoram: *A Comprehensive Grammar of the Sanskrit Language.* Calcutta 1882 (repr. 1976). (Kot prvi del slovnice je obdelana metrika, tudi vedska).

⁷ Mukherji, Amulyadhan: *Sanskrit Prosody: its Evolution.* Calcutta 1976.

⁸ Murty, Rani Sadasiva: *Vedic Prosody. (Its Nature, Origin and Development.)* Allahabad 1988.

⁹ Mitra, Arati: *Origin and Development of Sanskrit Metrics.* Calcutta 1989.

¹⁰ *Rig Veda: a metrically restored text with an introduction and notes.* Ed. by Barend A. Van Nooten and G. B. Holland. Harvard 1994 (Harvard oriental series 50).

¹¹ *Rig Veda: a metrically restored text...*, str. II, VII.

¹² Metrični termini so, ko se prvič pojavijo, v oklepaju navedeni v mednarodni transkripciji in z mednarodno oznako za spol, ki je večinoma ženski. V rabi zunaj oklepaja so po pisavi in v sklanjatvi prilagojeni slovenščini. Pri tem se zdi smiselno ženski spol ohraniti le pri tistih, ki se končujejo na samoglasnik (-i/-ī), in jih imeti za nesklonljive. Pri terminih s soglasniško končnico je bil v slovenščini kot bolj naraven izbran moški spol in moška sklanjatev.

Nekaj primerov besedil v vedskih metrumih po transkripciji v antologiji Macdonell, A. A.: *A Vedic reader for students.* London 1917 (repr. 1960); (ostrivec označuje najvišji ton):

gajatri (Himna Agniju RV I.1.1) – 3 x 8 zlogov:

agnim iḷe purōhitam
yajñāsya devām ṛtvijam
hotāram ratnadhātām

trištubh (Himna o stvarjenju RV X.129.1) – 4 x 11 zlogov:

nāsad āsin nō sād āsit tadānim
nāsīd rājo nō vīomā parō yāt
kim āvarīvaḥ kūha kāsya sārman
āmbhaḥ kim āsid gāhanam gabhīram

džagati (Pesem kockarja RV X.34.7) – 4 x 12 zlogov:

akṣāsa id aṅkuśīno nitodīno
nikṛtvānas tāpanās tāpayiṣṇāvah
kumārādeṣṇā jāyataḥ punarhāṇo
mādhvā sāmpṛktāḥ kitavāsya barhāṇā

anuštubh (Himna Puruši RV X.90.12) – 4 x 8 zlogov:

brāhmaṇò 'sya múkham āsīd

bāhú rājanīaḥ kṛtāḥ

ūrú tād asya yád váiśyaḥ

padbhyāṃ sūdró ajāyata

brhati (Pogrebna pesem RV X.14.15) – 8 + 8 + 12 + 8 zlogov:

yamáya mádhumattamaṃ

rājñe havyāṃ juhótana

idāṃ náma řšibhyaḥ pūrvajébhīaḥ

pūrvébhyaḥ pathikṛdbhīaḥ

¹³ Weber, Albrecht: *Vedische Angaben über Metrik. V: Ueber die Metrik der Inder. Zwei Abhandlungen.* Berlin 1863. Str. 1-156.

¹⁴ Schroeder, Leopold: *Indiens Literatur und Cultur in historischer Entwicklung. Ein Cyklus von fünfzig Vorlesungen.* Leipzig 1887. (Obravnava *Jadžurvede* je na str. 84-165.)

¹⁵ Schroeder, op. cit., str. 114.

¹⁶ Schroeder, op. cit., str. 135.

¹⁷ Glasenapp, Helmuth: *Die Literaturen Indiens von ihren Anfängen bis zur Gegenwart.* Stuttgart 1961, str. 75.

¹⁸ Glasenapp, op. cit., str. 75-76.

¹⁹ Citat v delu Mylius, Klaus: *Die Identifikationen der Metren in der Literatur des Rgveda.* "Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität", 17, 1968, "Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe", 2/3, str. 267.

²⁰ Gonda, Jan: *Vedic Literature.* Wiesbaden 1975, str. 176-177 (A History of Indian Literature, Vol. I, Fasc. 1).

²¹ Mylius, Klaus: *Die Identifikationen der Metren in der Literatur des Rgveda.* "Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität", 17, 1968, "Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe", 2/3, str. 267-273.

²² Varma, Siddheshwar: *The Vedic Concept of Metres* v 2. delu zbornika referatov na 16. zasedanju All India Oriental Conference, str. 10-19.

²³ Bhattacharji, Sukumari: *Literature in the Vedic Age.* Vol. I., Calcutta 1984.

²⁴ Agrawala, Vasudeva Sarana: *Sparks from the Vedic Fire.* Varanasi 1962; Agrawala, Vasudeva Sarana: *Vedic Lectures.* Varanasi 1963; Agrawala, Vasudeva Sarana: *Vision in the long Darkness.* Varanasi 1963 (*The Thousand-syllabled Speech*, Vol. I.)

²⁵ Staal, Frits: *Agni. The Vedic ritual of the fire altar.* Vol. 1, 2. Berkeley 1983.

²⁶ Keith, A. B.: *The Veda of the Black Yajus School entitled Taittirīya Saṁhitā.* Cambridge, Mass. 1914 (Harvard oriental series 18, 19).

²⁷ *Taittirīyasaṁhitā padapāṭhaḥ.* Bahālagāḍha 1985.

²⁸ Weber, op. cit., str. 75.

²⁹ Weber, op. cit., str. 35.

³⁰ Keithov prevod v *The Veda of the Black Yajus School...*, str. 330, in originalna predloga, ki mi je bila na razpolago, se tu ne ujemata docela: v prevodu je izpuščena oznaka 'viśalam' (viśalam) – 'širok', 'bogot' za metrum, ki naj bi imel moč ovna, ovnu je pripisan 'počasni' metrum, ki bi v resnici moral imeti moč človeka, človek pa je v prevodu sploh izpuščen: "the ram in strength, the slow metre" za "vřřpñiḥ vayaḥ viśalam chandaḥ puruṣaḥ vayaḥ tandram chandaḥ" (v tej izdaji ni upoštevan sandhi).

³¹ Weber, op. cit., padapankti in akšarapankti str. 49-50, akšarapankti tudi str. 57, vištarapankti str. 50.

³² Weber, op. cit., str. 107-109.

³³ *Rig Veda: a metrically restored text...*, str. XVII.

³⁴ Mitra, op. cit., str. 125.

³⁵ Weber, op. cit., str. 30.

³⁶ Keith, *The Veda of the Black Yajus School...*, op. na str. 484.

³⁷ Na tem mestu je v Keithovem prevodu *The Veda of the Black Yajus School...* na str. 460 napaka, najbrž zgolj lapsus calami. Sodeč po izdaji originala, ki mi je bila dostopna, bi moralo stati "pet letnih časov" namesto "seven seasons". Število letnih časov v vedskih tekstih še ni ustaljeno, kar kaže prav ta odlomek. Poznejše običajno število šest se pojavlja samo občasno.

³⁸ Keith, *The Veda of the Black Yajus School...*, op. na str. 513-514.

³⁹ Keith, *The Veda of the Black Yajus School...*, op. na str. 487.

⁴⁰ Daniélou, Alain: *Le polithéisme hindou*. Paris 1960.

⁴¹ Daniélou, op. cit., str. 23.

⁴² Daniélou, op. cit., str. 27.

⁴³ Daniélou, op. cit., str. 34.

⁴⁴ Daniélou, op. cit., str. 30.

⁴⁵ Daniélou, op. cit., str. 19-20.

⁴⁶ Daniélou, op. cit., str. 20-21.

⁴⁷ Agrawala, *Sparks...*, str. 58-60, podobno *Vision...*, str. 81-83, 88, 90-93.

⁴⁸ Na to opozarja Ralph T. H. Griffith v svojem prevodu *Atharvavede*, Benares 1895-1896 (repr. Varanasi 1968), 2. knj., opomba na str. 228 h kitici XVIII.2.8. O tem govori tudi Agrawala, *Sparks...*, str. 40.

⁴⁹ Agrawala, *Vision...*, str. 55-56

⁵⁰ Agrawala, *Vision...*, str. 58-60.

⁵¹ Agrawala, *Vedic Lectures*, str. 155

⁵² Agrawala, *Sparks...*, str. 52.

⁵³ Agrawala, *Sparks...*, str. 53-55.

⁵⁴ Agrawala, *Sparks...*, str. 58-59.